

ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ

İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Journal of the Faculty of Divinity of Çukurova University

Cilt / Volume: 22 • Sayı / Issue: 1 • Haziran / June 2022 • 1-17

e-ISSN: 2564-6427 • DOI: 10.30627/cuilah.1099606

EHL-İ SÜNNET TEOLOJİK PERSPEKTİFİNDE KİMLİK MÜCADELESİ (HANEFÎ-EŞ'ARÎ UZ(AK)LAŞTIRMASI)

Struggle for Existence in the Theological Perspective of the Ahl Al-Sunnah (Hanafi-Ash'ari Agreement or Disagreement)

İSMAİL ŞIK

Prof. Dr., Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri Bölümü, Adana, Türkiye
Prof. Dr., Çukurova University Faculty of Divinity, Department of Basic Islamic Sciences, Adana, Turkey

ismailkelam@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2583-7782>

ÖMER SADIKER

Dr. Öğr. Üyesi., Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri Bölümü, Adana, Türkiye
Assist. Prof., Çukurova University Faculty of Divinity, Department of Basic Islamic Sciences, Adana, Turkey

01sadiker@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7937-1901>

HAMDİ AKBAŞ

Arş. Gör., Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri Bölümü, Adana, Türkiye
Res. Assist., Çukurova University Faculty of Divinity, Department of Basic Islamic Sciences, Adana, Turkey

hamdiakbas83@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1362-8118>

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/ Received: 06.04.2022

Kabul Tarihi/Accepted: 10.06.2022

Yayın Tarihi/Published: 30.06.2022

Bu çalışma ÇÜ BAP Birim Koordinatörlüğünün SBA-2021-12769 kodlu "Maturidi ve Eş'arî Kelam Okullarında Teoloji Sahasında Çatışma ve Etkileşim" isimli bireysel araştırma projesi tarafından desteklenmiştir.

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Hamdi Akbaş-İsmail Şık-Ömer Sadiker)

Telif/Copyright: Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/Published by Çukurova University Faculty of Divinity, 01380, Adana, Turkey. Tüm Hakları saklıdır / All rights reserved.

EHL-İ SÜNNET TEOLOJİK PERSPEKTİFİNDE KİMLİK MÜCADELESİ (HANEFÎ-EŞ'ARÎ UZ(AK)LAŞTIRMASI)

Struggle for Existence in the Theological Perspective of the Ahl Al-Sunnah (Hanafi-Ash'ari Agreement or Disagreement)

Öz

Ehl-i Sünnet'i oluşturan iki ana kelâm okulu olarak Eş'arîlik ve Mâtürîdîlik, kendi bakış açılarıyla itikâdî meselelere yaklaşırken zaman içerisinde ortak payda altında mezhep kimliğini meydana getirmişlerdir. Tarsûsî ve Sübkî üzerinden kelâm okullarının teolojik düşüncelerinde var olan birleşme ve ayrışma noktalarını incelemeyi hedef aldığımız bu çalışmada gerek çağdaş olmaları gerek aynı coğrafyada yaşamalarını da dikkate alarak uzlaşma ve uzaklaşma gibi iki farklı yaklaşımın imkânını sorgulamaya çalıştık. Birleşme ve uzlaşma tam bir anlaşma mıdır yoksa ihtilaflara rağmen bir arada durma azmi midir? Ayrışma ve uzaklaşma, tamamen kopma ve karşıya geçme midir yoksa farklılıkları belirterek aynı noktada birleşme yerine merkezde kendini görüp o noktada birleşmek midir? gibi sorulara da cevaplar aradık. Teolojik zeminde ayrışma, tabîi olarak kabul edilirken sosyo-kültürel zemin ve reel konjonktür, uzlaşmayı zorunlu kılmaktadır. İhtilaflar üzerine farklı tavırlarda yazılmış iki eser ve içinden çıktıkları kelâm okullarının sistematüğini en iyi şekilde kavramış iki düşünür üzerinden uzlaşma veya uzaklaşmaya bakabilmek zor, ancak bir o kadar da kıymetlidir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Hanefîlik, Eş'arîlik, Tarsûsî, Sübkî.

Abstract

Ash'arism and Maturidism that two main schools of Ahl al-Sunnah theology, find the solutions the theological problems with own perspectives and they created the sectarian formation on their consensus in the process of time. In this study, we aim to analyse the agreement and disagreement in the thoughts of İslamic theological schools in the context of Tarsusî and Subkî whose both contemporary and lived in the same geography. We looking for answers to questions, such as; Is unification and reconciliation a agreement completely or is it the determination to live together despite the conflicts? Are disagreements breaking away completely and adopting the opposite ideas or is it to put forward your own thoughts as only truth and living together instead of expressing different thoughts and living together? While the differences in theological problems are considered natural, the socio-cultural movements and the real conjuncture necessitate the reconciliation. It is difficult, but is valuable to be able to describe at their agreements or disagreements through both two scholars who understood the systematics of their theology schools ideally and two boks written by different methods in order to express their disagreements.

Keywords: Theology, Hanafism, Ash'arism, Tarsûsî, Subkî.

GİRİŞ

İslâm düşünce tarihinde itikâdî İslâm mezhepleri, karşılaştıkları kelâmî/teolojik konularda farklı yaklaşımlar sergilemiş, gösterdikleri tavır ve tutumlara göre birbirlerinden ayrı konumlar almışlardır. İ'tikâdî İslâm mezheplerinin tabanını oluşturan düşünce hareketleri olarak kelâm okullarının, Eş'arîlik ve Mâtürîdîlik örneğinde olduğu gibi farklı bakış açılarına ve bazı durumlarda ayrışmalarına rağmen Ehl-i Sünnet ortak paradigmasında buluşabilmeleri, mezhep kimliğini oluşturup muhafaza edebilmeleri ve bu bilinci yeni kuşaklara aktarabilmeleri önemlidir. Bu paydaşlığın alanının belirlenmesi ve sürdürülebilir olması, fikrî beraberliği daim kılabilceği gibi farklılığın derinliğini de arttırabilir. Bu husus bir mezhep olarak Şia düzleminde Zeydiyye, İsmâiliyye ve İmâmiyye de görüldüğü üzere ayrışmayı tetiklemektedir. Zira Şia'da Hz. Ali olmak üzere onun Hz. Fâtıma'dan olan çocukları ve onların soyundan imamların geleceği, bunun nass ve tayinle belirlendiği fikri genel kabulken zamanla Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın imâmeti meselesine gösterilen farklı tavırlar merkezinde mezhep içi ciddi ayrışmalar ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda Zeydiyye'nin "efdal-mefdul" imam nazariyesi, mezhep içi kırılma ve ayrışmayı göstermek açısından oldukça önemli bir örnektir. Aynı zamanda bu düşünsel farklılığın kavramsal düzlemde ifadesi olan "râfizî" tâbiri de Şia içerisinde bu farklılaşmanın kavramsallaşması olarak değerlendirilebilir. Benzer durumlar farklı kelâmî konularda Ehl-i Sünnet içerisinde de söz konusudur.

İtikâdî İslâm mezheplerinin ana çizgileri kendilerini tanımlamalarında veya hasımları tarafından yapılan tasvirlerde berraklaşır. Ehl-i Sünnet kimliğinin inşası ve bu yapının birlikteliğinin sağlanması uzun bir süre olsa da zaman içerisinde başarılı olduğu ortadadır. Dolayısıyla mezhep içi farklılıkların altını çizerek ve bu farklılıklarla beraber temel prensipler etrafında sıkı bir birlikteliği sağlamak oldukça önemli bir tutumdur.

Teolojik ve siyasî etkilerin yoğunlaştığı bir süreçte Ehl-i Sünnet kimliği etrafında birliktelik idealinin nasıl gerçekleştiği, farklı düşüncelere rağmen ortak paydalarda nasıl buluşulduğu yol göstermesi açısından da manidar bir husustur. Kelâm okullarınca birbirlerine ağır eleştirilerin yapıldığı bir süreçte ortak paydada ana ilkelerin belirlenmesi ve onlar etrafında bir araya gelinmesi yol gösterici bir tutum ve bir başarıdır.

İki düşünce okulu arasındaki uzlaştırıcı veya uzaklaştırıcı tavırların teolojik perspektife dayandığı gibi siyasî konjonktür ve sosyo-kültürel ortamın etkisiyle de şekillenebildiği görülmektedir. Sonuçta her iki yaklaşımın da dış etkilerden uzak, tamamen Ehl-i Sünnet içi dinamiklerle kendiliğinden oluştuğunu söyleme imkânımız yoktur. Bilindiği üzere kelâm okulları ve itikâdî mezhepler bir nevi toplumsal canlı organizmalardır. Yaşanan siyasî, dinî, ekonomik, askerî olaylardan etkilenir, onlara göre şekillenir ve onlara aynı yönde etkide bulunurlar. Bu nedenle gösterilen tavırlar incelenirken sosyo-kültürel faktörler, ekonomik şartlar ile siyasî ve askerî durumlar göz ardı edilmemelidir.

Anılan yaklaşımları ortaya koymak adına tespit ettiğimiz Tarsûsî (ö.758/1357) ve Sübkî'ye (ö. 771/1370) ait iki metin, uzlaştırıcı ve uzaklaştırıcı tavrın değerlendirilmesi açısından iyi birer örnektir. Zira geçmişte farklı devletlerin hâkimiyeti altında ve farklı coğrafyalarda yaşayan bazı âlimler arasında kelâmî konularla alakalı ciddi tartışmalar olduğundan bahsedebiliriz. Ancak aynı devlet çatısı altında aynı zaman aynı mekânda böylesi bir ayrışmanın olması bizim için oldukça önemlidir. Bu açıdan Memlûkler döneminde yaşamış Hanefî (Hanefî-Mâtürîdîlik)¹ ve Eş'arî gelenekten birer âlimin eserleri üzerinden sergiledikleri iki farklı tutumu değerlendirmeyi uygun görmekteyiz. Muasır âlimlerden uzaklaştırıcı yaklaşım için Hanefî-Mâtürîdî gelenekten Tarsûsî'yi, uzlaştırıcı yaklaşım için ise Eş'arî-Şâfiî gelenekten Sübkî'yi örnek aldık. Her iki âlimin ortak özelliği tabakât ve vefayât türü eserler sahibi olacak kadar içinden geldikleri geleneği benimsemeleri, devlet görevinde yer almaları, taraftarı oldukları gelenek mensuplarını yakından tanımaları ve ekolleri üzerinde etkili olmalarıdır.

¹ Çalışmamızda klasik kitaplarda geçtiği şekilde Hanefî-Eş'arî isimlendirmesi yerine modern çağdaki yorumlar merkezinde Hanefîlikten kastın Hanefî-Mâtürîdîlik olduğu kanaatiyle Hanefî-Mâtürîdîlik /Eş'arîlik şeklinde kullanacağız.

1. İHTİLAF EDİLEN BELLİ BAŞLI KONULAR

Mezhep içi ihtilaflar fikhî ve itikâdî alanda farklılaşmalara dayanır. Ehl-i Sünnet kimliğinin oluşma sürecinde gerek fikhî gerek itikâdî ayrışmalar söz konusu olmuşsa da zamanla ortak paydada buluşma başarısı gösterilerek bunların üstesinden gelinmiştir. Ehl-i Sünnet'in omurgasını oluşturan iki büyük kelâm okulunun teolojik görüş farklılıkları Eş'arîler ile Hanefî-Mâtürîdîler arasında belli dönemlerde ciddi tartışmalara neden olmuştur. Bu konular başlıca; Allah'ı bilmenin yolu ve imkânı (marifetullah), tekvin, iyilik ve kötülük belirlenmesi ve bilinmesi (hüsün ve kubuh), ilâhî fiillerde hikmet, cüz'î irade, kesb, teklif-i mâ lâ yutak, nübüvvet, iman-İslâm ilişkisi, imanda istisna, Allah'ın va'îdinden dönmesinin (hulf) caiz olup olmaması, kelâm-ı nefsi'nin işitilmesi, Allah'ın irade ve rıza sıfatlarının aynılığı, ilahî fiillerde illet, saâdet ve şekâvet, imanın artması ve eksilmesi, mukallidin imanı, küfrün affı, müminlerin cehennemde kâfirlerin de cennette kalması, kâfire verilen nimet, mushafın neliği, Allah'ın sıfatlarının bilinmesi, Allah'ın fiilî sıfatlarının kıdemi, mümeyyiz çocuğun Allah'ı bilmesi, Kur'an ayetlerinin bir kısmının diğerlerinden üstünlüğü, iman kavramının hakikati, istitaatın zıt olan iki şeye elverişliliği, mürtedin tekrar müslüman olduktan sonra daha önce yaptığı amellerin iadesi, itaatkârın azap görmesi ve kâfirin sefa sürmesi, Allah'ın rüyada görülmesi, bir bilginin iki veya daha çok maluma taalluk etmesi, isim ve müsemmanın aynılığı, kulun fiilinin kesb/kazanma ve Allah'ın fiilinin halk/yaratma olarak isimlendirilmesi, müteşabihâtın te'vili şeklinde sıralanabilir.²

Bu konuların sayı ve içerikleri ile ilgili çeşitli değerlendirmeler yapılsa da ortak kanaat, Sünnî anlayış içerisinde ekoller arasında bazı farklı yaklaşım ve yorumlardan bahsetmenin mümkün olduğu yönündedir. Hanefilik ile Eş'arîliğin teolojik konular ekseninde farklı düşüncelerine ve erken dönemde yaşanan ciddi teolojik çekişmelere karşın onlar, Ehl-i Sünnet dairesinde ortak bir hedef doğrultusunda birlik ve beraberlik içerisinde bir araya gelebilmiş ve uyumlu bir şekilde yaşayabılmışlardır. Ancak süreç içerisinde kelâm ekollerinin görüşleri perspektifinde marjinalleşen teolojik düşünceler bazen inanç gruplarının bazen de siyasî havanın olumsuzluklarından etkilenerek dönemsel olarak çatışmalı ve çekişmeli bir yaklaşım da sergilemişlerdir.

Görüş ayrılığı olarak bilinen ve belirli dönemlerde üzerinde ciddi sayıda çalışma yapılan söz konusu meselelerin aslen kelâm okullarını ayrışmaya ve çatışmaya götürecektir. Ancak bazı metodik temel tutum, teolojik kanaat ve yorumların daha ciddi ayrışmaya götürecektir, büyük kırılmalara sebebiyet verebilecek hususlar olduğunu ifade etmekte fayda vardır.

Görüş ayrılığı olarak öne sürülen meselelerde iki kelâm okulu arasında uzlaşma arayışında olan veyahut uzaklaştırıcı tavır sergileyen âlimler her iki ekolden de çıkmıştır. Bu bağlamda söz konusu yaklaşımlardan herhangi birini bir ekolün genel kanaati veya sadece ona has bir düşünce ve tavrı gibi göstermek de doğru olmayacaktır. Dolayısıyla aynı ekol içerisinde hem uzaklaştırıcı hem de uzaklaştırıcı tavrı görmek de mümkündür.

2. UZLAŞTIRICI TUTUM

Uzlaştırıcı yaklaşım aslen aynı konu hakkında iki farklı tavır ve düşünceyi benimsemiş kelâm okullarını bir ortak kanaat ekseninde beraber okuma ve bir araya getirebilme gayret ve çabasıdır. Uzlaştırılan kanaat ve fikirler aslen farklılıklarını yitirmezler, ancak tüm bu farklılıklarına rağmen ya beraber yorumlanabilirler ya da söz konusu farklılıklar ciddi ayrışmalara sebep olabilecek kapasitede görülmediğinden ufak nüanslar olarak algılanırlar. Uzlaştırma ekoller arası olduğu bazı durumlarda birinin fikri eksenine diğerini yaklaştırma çabası bazen de her ikisini kendi konularında kabul edip yorumlarla ortak paydada değerlendirme gayreti olarak ele alınabilir.

Takiyyüddin es-Sübki'nin (ö. 756/1355) Tahâvî akidesi üzerinden okuduğu uzlaştırma girişiminin oğlu Tâcüddin es-Sübki tarafından devam ettirildiği görülmektedir. Böylelikle Ehl-i

² Ayrıntılı bilgi için bkz. Yüksel, Emrullah, *Matürîdîler ile Eş'arîler Arasındaki Görüş Ayrılıkları*, Düşün Yay., İstanbul 2012.

Sünnet içerisinde ekoller arası farklı düşünce ve tutumlarda mezhep birliğini esas alarak uzlaştırıcı tavır sergileyen âlimlerden biri *Tabakâtü's-Şâfiyye el-Kübrâ*'nın müellifi ve koyu bir Eş'arî olan Tâcüddin Sübkî olmuştur. Bu gayeyle o, *es-Seyfü'l-Meşhûr* ve *el-Kasîdetü'n-Nûniyye* adıyla iki önemli eser kaleme almıştır. Konuyla ilgili bu çalışmalarında o, ekoller arası bazı fikrî ayrılıklara da temas ederek bunların fûrûya ait olduğu aslen uzlaşının gerektiği, hatta bu tavrın Sünnî düşüncenin muhafazası ve gelişmesi için zorunlu olduğu hususlarını ısrarla dile getirir.³ Böylelikle Hanefiliğin ne kadarını ne oranda temsil ettiği tartışmalı olan Tahâvî akidesi üzerinden uzlaşma zemini oluşturmuştur.

Sübkî Mâtürîdî'ye ait olduğu düşünülen akaid metnini şerh ederek değişen sosyo-politik şartları da dikkate almıştır. Ona göre Hanefiler artık bölgede etkili bir aktördür.⁴ Ayrıca ayrışmalar sadece iki farklı ekol arasında vuku bulan hadiseler de değildir. Kaldı ki Eş'arîler kendi içlerinde yüzden fazla konuda uzlaşmazken Mâtürîdîlerle her konuda uzlaşamaması normal karşılanmalıdır.⁵ Sübkî'nin özellikle *el-Kasîdetü'n-Nûniyye*'sinde gördüğümüz bu tavrı Ehl-i Sünnet kimliğinin inşası ve fikirlerinin müdafaasını merkeze alan bir yaklaşım olarak değerlendirmek mümkündür.

Ayrıca Sübkî'nin Eş'arî'yi kendi kitaplarından değerlendirirken, Hanefiliği ise Tahâvî akidesi üzerinden okuması, iki okulun görüşlerini kapsayıcı ve kuşatıcı şekilde ele alıp objektif olarak değerlendirme açısından problemlidir.

Sübkî eserinde kible ehlinin itikâdî meselelerin yorumlarındaki ihtilaflarının temelde ayrıştırıcı olmadığı, bariz bir şekilde farklı düşünülen yerlerde dahi İslâm âlimlerinin gayretiyle ortak bir paydada buluşulabileceğini vurgulamıştır. Bu açıdan nazım halinde olan 145 beyitlik *el-Kasîdetü'n-Nûniyye* adlı eserin doğrudan Hanefilik ve Eş'arîliğin görüş ayrılıklarını ele aldığı ve uzlaştırıcı şekilde yorumladığı kısımlarını burada zikrederek değerlendirmede fayda görmekteyiz.⁶

Sübkî, Eş'arî kitleye hitaben *"Ey arkadaş sağlam inançlıdır Eş'arî, Hem dahi Nu'mân; Sünnet sahibidir onlar, Peygamber yoluna revan."*⁷ diyerek hitaba başladığı mısralarda her iki düşünce okulunun Ehl-i Sünnet paradigmasında ortak anlayışa sahip olduğunu ve aralarındaki ayrılık noktalarının kısmi yorum farklarına dayandığını *"Ne o, ne bu sapmadı yoldan, başka türlü edersin zan. Ayrılıkları az, işleri kolay, yoktur bidat ve küfran. İhtilafları lafza dayanır"*⁸ ifadeleriyle dile getirir.

Sübkî, temel kelâmî tartışmalardan ziyade tâli konulara atıf yaparak bazı farklılaşmaları aktarır ve söz konusu ihtilafları lafzî ve manevî şeklinde ikiye ayırır.⁹ Manevî ayrımları ne küfür ne de bid'at iddiası gerektirmeyen konular olarak tanımlarken, lafzî ayrımları ayrışma nedeni olarak değerlendirmeyiz. Lafzî ayrımları; imanda istisna, saâdet ve şekâvet, kâfire verilen nimet, ölümden sonra risâlet, rıza ve iradenin aynılığı, mukallidin imanı, kesb gibi ana başlıklarla ele alır. O, *"İhtilafları lafza dayanır ancak, sayarsak, şüphe götürür iman"*¹⁰ derken imanda istisna konusundaki farklılıklara işaret eder. Bilindiği üzere Eş'arîler imanda istisnayı kabul ederken Mâtürîdîler imanının kesinliğine hükmederek bu görüşü reddederler. Onlara göre iman bir akittir, istisna ise akdi bozar. İstisnayı öne süren kişi *"ben bunu zorunlu görmüyor mümkün olduğunu ifade ediyorum"* da diyebilir. Ya da *"Allah sonucu bildiği için istisna etmesinin aslen bir manası*

³ Geniş bilgi için bkz. Kalaycı, Mehmet, "Eş'arîlik ve Mâtürîdîliği Uzlaştırma Girişimleri: Tacüddin es-Sübkî ve Nuniyye Kasidesi", *Dini Araştırmalar*, 2012, sayı 40, ss. 112-131.

⁴ Kalaycı, Mehmet, "Eş'arîlik ve Mâtürîdîliği Uzlaştırma Girişimleri: Tacüddin es-Sübkî ve Nuniyye Kasidesi", s. 121.

⁵ Sübkî, Tâcüddîn, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî-Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Dâru Hicr, Kahire 1992, c. III, s. 384-385; Bkz. Ak, Ahmet, Mâtürîdîliğin Hanefilik İle İlişkisi, *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 2010, cilt: VII, sayı: 2, ss. 223-240.

⁶ Sübkî'nin *el-Kasîdetü'n-Nuniyye* isimli eserinde yer alan beyitlerin orijinal metnini aldığımız ve Ömer Sadıker tarafından çevirisi yapılan "Komisyon, Kelâm I: Kelâm Tarihi/ Kelâm Okulları, Ed: İsmail Şık/Nail Karagöz, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s. 227- 230" adlı çalışmayı kullandık.

⁷ Sübkî, *et-Tabakâtü's-Şâfiyye*, c. III, s. 383; Sadıker, *Kelâm I: Kelâm Tarihi/ Kelâm Okulları*, s. 227.

⁸ Sübkî, *et-Tabakâtü's-Şâfiyye*, c. III, s. 383; Sadıker, *Kelâm I: Kelâm Tarihi/ Kelâm Okulları*, s. 227.

⁹ Sübkî, *et-Tabakâtü's-Şâfiyye*, c. III, s. 386

¹⁰ Sübkî, *et-Tabakâtü's-Şâfiyye*, c. III, s. 383; Ömer Sadıker, *Kelâm I: Kelâm Tarihi/ Kelâm Okulları*, s. 227.

olmaz veyahut istisnadan bir kasıt çıkarmak mümkün değildir" diyebilir.¹¹ Sübkî'ye göre Hz. Peygamberin kabristanda dolaşırken "*inşallah size kavuşacağız*" dediği ve bunun aslında herkesin için beklenen kesin bir son olmasına rağmen istisna ile kullanılması böyle kullanımları mümkün kılmaktadır. Kaldı ki buradaki hassasiyet imanın kesinliğini ortadan kaldırmak için değil, insanın son deminde durumunun şüpheli olduğu fikrinden dolayı temkinli davranmak gayesiyle sergilenen bir yaklaşımdır.¹² Eş'arîlerin benimsediği muvâfât teorisi ile de aktarılan husus müslüman olarak can verme ümidi ve isteği ile beraber insan olmaktan kaynaklı son nefeste imanı kaybetme riskini de göstermektedir.¹³

Sübkî'ye göre "*Nimet fayda vermez kâfire, şekâvete düşmez saîd olan*"¹⁴ ibaresindeki ilk mısradaki geçen kâfir olana dünya hayatında verilen imkânlar nihayetinde yanlış tercihlerde bulunup isyan ettiği, küfre düştüğünden dolayı her ne kadar ilk bakışta nimet gibi görünse de sonuçta küfrü ve azgınlığını arttıran şeyler olarak değerlendirilmeli ve hak edeceği cezadan dolayı nimet kabul edilmemelidir. Çünkü bu imkânlar onu kullananlar hata yaptığından dolayı nihayetinde bir fayda vermemektedir. Ancak Hanefî-Mâtürîdîlere göre insanlara verilen imkânların neliği ile nerede kullanıldıkları iki farklı husustur. Verilen imkânlar aslen nimettir, insanlar bu nimetleri hayırda veya şerde kendi tercihleri doğrultusunda kullanabilirler. Böylelikle imkânların insanların tercihleri doğrultusunda kötü şekilde kullanılmaları onlardan nimet vasfını kaldırmaz.

İkinci mısradaki geçen cennetlik olma anlamına "*saâdet*", cehennemlik olma anlamına "*şekâvet*" ifadeleri, cennetlik ve cehennemlik olanların ezelde belirlenip belirlenmediği hususuna dikkat çekmektedir. Eş'arîlere göre Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer gibi şahıslar puta tapma dönemlerinde dahi mümin olarak yazılmışlardır, bu değişmez. Allah onların zamanı geldiğinde iman edeceklerini ve mü'min vasfıyla vefat edeceklerini bildiğinden haklarındaki hükmü bu şekilde belirlemiştir.¹⁵ Sübkî'ye göre, saâdet ve şekâvet konusundaki ihtilaf lafzîdir, Eş'arî gelenek hadis rivayetlerini de kullanarak doğru yapmıştır. Nitekim vârid olan hadislerin tamamı da onun görüşünü desteklemektedir. Hanefî-Mâtürîdîlere göre saîd veya şakî olmak insanların iradeleri ile tercih edip seçtiklerini yapıp etmeleriyle belirlenir ve zamanla değişir. Bu anlamda daha önce yaptıkları ile saîd olan cennetlik kul, yanlış tercih ve yönelimleri neticesinde yaptıklarından dolayı hataya düşüp şakî olabilir. Bu onun iradesi ve tercihidir.¹⁶

Sübkî, "*Öldükten sonra risâlet de aynı, değilse görüş birliğinde Şeyhan*"¹⁷ ifadesiyle nübüvvetin ölümden sonra devam edip etmediği konusu tartışmaktadır. Hz. Peygamber için peygamberlik görevi ve makamının bir arada tanımlandığı Mâtürîdîliğe göre, o vefatından sonra da peygamberdir. Ancak Eş'arîlik farklı bir bakış açısıyla meseleye yaklaşır, onlar onun vefatıyla beraber bu görevin bittiği kanaatindedirler. Sübkî, konuyla ilgili farklı görüşleri her ne kadar iki itikâdî lider bu konuda farklı düşünüyor gibi görünse de temelde aynı kanaatin farklı anlatımlarıymış gibi değerlendirir. Ona göre risâletin devam etmediği fikri Kerrâmîler tarafından atılan bir iftiradır.¹⁸

İrade ve rıza kavramlarının Allah için kullanıldığında aynı şeyi ifade edip etmemesi diğer bir farklılaşma alanıdır. "*İrade ve rıza ayrıdır, dilese de, rıza göstermez küfre Rahman. İrade ve*

¹¹ Sübkî, *es-Seyfu'l-Meşhûr fî Şerhi Akidedi Ebî Mansûr*, thk. M. Saim Yeprem, İFAV Yay., İstanbul 2000, s. 97; Yeprem, M. Saim, *Matürîdî'nin Akide Risalesi ve Şerhi*, İFAV Yay., İstanbul 2000, s. 43; Yüksel, *Maturidilerle Eş'ariler Arasındaki Görüş Ayrılıkları*, s. 123; Samirrâî, Taha Halit Muhammed, *Mesailü'l-Hılaf Beyne'l-Eşâire ve'l-Mâtürîdiyye*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2006, s. 150.

¹² Sübkî, *es-Seyfu'l-Meşhûr fî Şerhi Akidedi Ebî Mansûr*, s. 44.

¹³ Yücedoğru, Tevfik, "Bir Kelâm Teorisi: Muvâfât", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 15, Sayı:1, 2006, s. 166-167.

¹⁴ Sübkî, *et-Tabakâtü's-Şâfiyye*, s. 383; Sadıker, *Kelâm I: Kelâm Tarihi/ Kelâm Okulları*, s. 227.

¹⁵ Sübkî, *es-Seyfu'l-Meşhûr fî Şerhi Akidedi Ebî Mansûr*, s. 45.

¹⁶ Sübkî, *es-Seyfu'l-Meşhûr fî Şerhi Akidedi Ebî Mansûr*, s. 45-46.

¹⁷ Sübkî, *et-Tabakâtü's-Şâfiyye*, c. III, s. 384; Sadıker, *Kelâm I: Kelâm Tarihi/ Kelâm Okulları*, s. 227.

¹⁸ Sübkî, *et-Tabakâtü's-Şâfiyye*, c. III, s. 384-385; Kalaycı, Mehmet, "Osmanlı'da Eş'arîlik - Mâtürîdîlik İhtilafı Edebiyatı", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 15, Sayı 29, 2017, 79-151, s. 89.

rıza aynıdır der, durur Ebû Hanîfe; Nu'mân"¹⁹ mısralarıyla Sübkî konuya değinir. İnsanın işlediği olumsuz fiiller Allah'ın iradesiyle gerçekleşir, ancak O'nun bunlardan rızası yoktur. Eş'arî gelenekte bazı düşünürler de rıza ve iradeyi Allah için aynı görmüşlerdir. Diğer bazı Eş'arîlere göreyse bu, kötü fiillerde Allah'ın rızası olmamasına rağmen irade ederek yaratması problemini doğurduğundan rıza ve irade iki farklı şeydir.

İman konusundaki farklılığa da değinen Sübkî, taklidi ve tahkiki iman meselesine de bu bağlamda yaklaşır. O, "*Mukallidin imanı da böyle, kabullenmez İbn Havazin Rabban*"²⁰ der. Mâtürîdî gelenekte gördüğümüz doğru bilginin taklidinin de doğru bir tavır olarak görülüp imanda tahkiki zorunlu bir şart saymayan yaklaşım, Eş'arîlikte tahkikin bir defa da olsa zorunlu kabul edilmesi kanaati üzerinden değerlendirilir. Ancak Sübkî, Eş'arî'nin kastının deliller yoluyla Allah'ı bilmek olmadığını, gayesinin genel olarak Allah'ı bilmek olduğunu söyler. Ona göre bu zaten avamdan herkesin yapabileceği bir şeydir. Hatta bu konuda Kuşeyrî'nin "*Eş'arî'nin mukallidin imanı noktasında bu şekilde bir görüşü yoktur*" dediğini de aktarır.²¹

Yine Eş'arîlikle maruf kesb konusundaki ihtilaf ve tartışmalar "*Eş'arî'nin kesbi ihtilaflıdır, güçtür ama getirdi burhan.*"²² şeklinde bir yaklaşımla aklî delillendirme yoluyla ortak uzlaşma zeminine çekilmeye çalışılmıştır. Kesb konusunun zor ve sıkıntılı bir mesele olduğu Eş'arî düşünürler tarafından kabul edilmiştir. Buna ilaveten Sübkî, diğer bir eseri *es-Seyfu'l-Meşhûr*'da "*sevap ve ikap kulun itaate de elverişli olan gücünün isyana yönlendirmek suretiyle yaratılmış fiili kullanmasıdır.*"²³ şeklinde bir ifade ile konuya açıklık getirmektedir.

Sübkî, manevî ihtilaflar olarak tanımladığı; itaatkâra azap, marifetullah, fiilî sıfatların kıdemi, mushafın kelâmî lafzı olup olmaması, teklif-i mâ-lâ yutak, peygamberlerin günah işleyip işlememesi konusu gibi hususları da teker teker ayrıntılarıyla irdeler. Onları "*manada ihtilaf altıdır, önemli ve idrakî âsân.*"²⁴ şeklinde bir ifade ile dile getirir. Ona göre bu konuların tamamı aslen ciddi problem oluşturmayacak kelâmî kanaatlerdir.

Eş'arîlik Allah tasavvuru konusunda kudret ve otoriteyi esas alırken, insanı merkeze alıp hikmet bağlamında Allah'ın eylemlerini amaçsal ve gayeye uygun olma üzerinden değerlendiren Mâtürîdîlik'ten farklılaşır. Tanrının kudreti merkezli bir teoloji inşa eden Eş'arîlik'te Allah, dileğini yapandır, O'nun fiillerinde hikmet veya adalet mevcut olsa da tercihleri ve eylemleri bir başkasının beklentileri ile sınırlandırılmaz. Sübkî, "*Gerçekleşse de itaatkâra azap, zulmetmiş olmaz yaradan.*"²⁵ derken konuyu Eş'arî geleneğin dilediğini dilediği gibi yapabilen kudret merkezli Tanrı tasavvuruyla değerlendirmektedir. Nitekim onlara göre Allah, cennetlik birini cehenneme; cehennemlik birini cennete dilerse atabilir, bunu yapmasının önünde herhangi bir engel yoktur. Dolayısıyla O'nun kudreti hiçbir şey ile sınırlandırılmaz. Ancak böyle bir şey vuku bulmamıştır, dolayısıyla Allah'ın sınırsız güç ve kudret sahibi olması ayrı bir konu iken bunun keyfi kullanılması apayrı bir husustur. Sübkî'ye göre Allah mülkünde dilediğini dilediği gibi yapandır, dolayısıyla O'nun mülkündeki tasarrufu herhangi bir şey ile sınırlandırılmaz, ancak O'nun fiilleri sonuçta adalet içerir.

Marifetullah konusunda Eş'arîler her ne kadar insan akıl sahibi olsa da vahyin öncelikle yol gösterdiği, insan için Allah'ı bilme mesuliyetinin ancak peygamber gönderilmesi ile ortaya çıkacağını vurgulanmaktadır. "*Eş'arî der: Allah'ı bilmeyi, seriattır vacip kılan. İdrak etse de akıl bunu değildir asla hükümran.*"²⁶ ifadeleri bu anlamda manidardır. Her ne kadar peygamber gönderilmemiş, vahiy verilmemiş toplumlara azap edilmeyeceğini bildiren ayet²⁷ ilk bakışta

¹⁹ Sübkî, *et-Tabakâtü's-Şafiiyye*, c. III, s. 384; Sadıker, *Kelâm I: Kelâm Tarihi/ Kelâm Okulları*, s. 227.

²⁰ Sübkî, *et-Tabakâtü's-Şafiiyye*, c. III, s. 385; Sadıker, *Kelâm I: Kelâm Tarihi/ Kelâm Okulları*, s. 228. İbn Havazin Rabban kasıt Ebu'l-Kasım el-Kuşeyrî'dir. Sübkî, *et-Tabakâtü's-Şafiiyye*, c. III, s. 384.

²¹ Sübkî, *es-Seyfu'l-Meşhûr fi Şerhi Akitedi Ebî Mansûr*, s. 40-41.

²² Sübkî, *et-Tabakâtü's-Şafiiyye*, c. III, s. 385; Sadıker, *Kelâm I: Kelâm Tarihi/ Kelâm Okulları*, s. 228.

²³ Sübkî, *es-Seyfu'l-Meşhûr fi Şerhi Akitedi Ebî Mansûr*, s. 31-33

²⁴ Sübkî, *et-Tabakâtü's-Şafiiyye*, c. III, s. 386; Sadıker, *Kelâm I: Kelâm Tarihi/ Kelâm Okulları*, s. 228.

²⁵ Sübkî, *et-Tabakâtü's-Şafiiyye*, c. III, s. 386; Sadıker, *Kelâm I: Kelâm Tarihi/ Kelâm Okulları*, s. 228.

²⁶ Sübkî, *et-Tabakâtü's-Şafiiyye*, c. III, s. 387; Sadıker, *Kelâm I: Kelâm Tarihi/ Kelâm Okulları*, s. 228.

²⁷ İsrâ 17/15: "...Biz bir resul göndermedikçe azap da etmeyiz."

onlara bir muafiyet tanımış gibi görünse de Eş'arî geleneğin tüm toplumlara peygamber gönderildiğini ifade eden diğer ayeti²⁸ de bu ilk ayetle beraber okuması doğal olarak hiç kimsenin Allah'ı bilme konusunda hesaptan muaf tutulmadığının göstergesidir. Sübkî'ye göre akıl Allah'ı bilmekte yeterli değildir, sadece idrak edilebilir.²⁹ *"Hanefiler der: Allah'ı bilmeyi akıldır zorunlu kılan."*³⁰ ifadeleriyle Hanefî-Mâtürîdîlerin bu konudaki kanaat ve fikirlerini ortaya koyar. Ona göre insan başıboş bırakılmamış vahiy ile desteklenmiştir, dolayısıyla nihayetinde mesuldür. İster akıl var diye ister vahiy gönderildiği için olsun her iki durumda da sorumluluktan kaçamaz.

Fiilî sıfatların kadîm olarak değerlendirilmesi Eş'arîliğin benimsediği bir anlayıştır. Özellikle onlarda Mâtürîdîler'de olduğu gibi tekvinin müstakil bir sıfat olarak değil de kudret sıfatının hâdis taalluku şeklinde ele alınması önemlidir. *"Fiilî sıfatlar kadîmdir, hâdisle hâdis olmayan."*³¹ ifadesiyle bu husus dile getirilir. Sübkî'ye göre aslen Eş'arî'nin tekvin-mükevven ayrımı şeklinde bir ifadesi de yoktur. O, tekvinin kadîm veyahut hâdis bir sıfat olarak belirlenmesinin ancak tekvinin mahiyetinin ortaya konmasından sonra mümkün olabileceğini düşünmektedir. Böyle bir durumda kudretin kendisi veya tesiri, mükevvenden farklıdır. Sonuç itibarıyla tekvinden anlaşılması gereken sadece taalluktur. Yine ona göre Hanefiler kudreti tekvinin varlığa doğrudan tesiri ile ayırmışlardır. Böylelikle kudret imkâna, tekvin ise varlığa delalet etmektedir.³²

Allah kelâmı olan vahyin kelâm-ı nefsi ve kelâm-ı lafzî şeklinde bir tasnifle değerlendirilmesi nerdeyse genel kabuldür. Kelâm-ı nefsi ve kelâm-ı lafzînin her ikisinin bir arada Allah kelâmı olması görüşünü benimseyen Mâtürîdîler ile sadece kelâm-ı nefsinin kadîm, kelâm-ı lafzînin hâdis olmakla beraber her ikisinin de Allah kelâmı olduğu ve bunun mushaflarda yazıldığını ifade eden Eş'arîler birbirinden küçük farklılıklarla ayrılmaktadır. *"Allah kelâmının aynıdır, mushaflarda yazılan."*³³ ifadesi bu bağlamda manidardır. Sübkî, *"Biz kelâm mushafa hulul etmiştir demiyoruz ki bizim görüşümüzden sıfatın mevsuftan ayrılmayacağı hükmü çıksın"* diyerek meseleye sıfat mevsuf ayrılığı konusu da dâhil edip farklı bir boyut kazandırır.³⁴

İslâm kelâmında "teklif-i mâ-lâ yutak" olarak tanımlanan, güç yetirilmeyecek şeylerin teklif edilerek insanın bunlardan mesul tutulması konusu Eş'arîler ile Mâtürîdîler arasında Tanrı tasavvurlardan kaynaklanan ihtilaflardan biridir. Allah'ın güç yetirilmeyecek bir şeyi teklif edip etmemesi, insan bağlamında adalet, hikmet ve mesuliyet açısından ele alınırken, Tanrı bağlamında yapabilme veya gücün belirli şeylerle sınırlandırılması boyutuyla değerlendirilmektedir. *"Güç yetirilmezle teklif edilemez hiçbir insan."*³⁵ ifadesi aslen Allah'ın buna gücü olsa da emrettiklerinin insan kudreti dışında olmayan şeyler olduğu hakikatini ifade etmek için dile getirilmiştir. Eş'arî anlayışa göre Allah güç yetirilmeyecek şeyleri emredebilir ancak emretmemiştir. Oysa Mâtürîdîlerde konu Allah'ın adaleti ve fiillerindeki hikmet bağlamında ele alınır. O fiillerini bir gayeye göre meydana getirir, dolayısıyla O'ndan anlamsız ve keyfi fiil sudur etmez.³⁶ Ehl-i Sünnet'e göre istitaatın ancak fiil anında beraber değerlendirilmesi aslen güç sahibi olamayana emredilerek hitap edilmesi sonucunu doğursa da bu mümkün olmayanın veya imkânsızın istenmesi manasına değildir. Emredildikten sonra fiilin icrası anında istitaat Allah tarafından kula verilir, dolayısıyla güç yetirememe eksikliği ortadan kalkar.

Hz. Peygamber dâhil tüm peygamberlerin günah işleyip işlememeleri anlamına masumluğu meselesi kelâm okulları tarafından tartışılmış bir husustur. Sübkî'nin *"Biz de vardır*

²⁸ Nahl 16/36: *"Andolsun ki biz her ümmete, 'Allah'a kulluk edin, sahte tanrılardan uzak durun' diyen bir elçi gönderdik..."*

²⁹ Sübkî, *et-Tabakâtü's-Şafiyye*, c. III, s. 387, Sadıker, *Kelâm I: Kelâm Tarihi/ Kelâm Okulları*, s. 228.

³⁰ Sübkî, *et-Tabakâtü's-Şafiyye*, c. III, s. 387, Sadıker, *Kelâm I: Kelâm Tarihi/ Kelâm Okulları*, s. 228.

³¹ Sübkî, *es-Seyfu'l-Meşhûr fi Şerhi Akitedi Ebi Mansur*, s. 31-32; Sübkî, *et-Tabakâtü's-Şafiyye*, s. 387, Sadıker, *Kelâm I: Kelâm Tarihi/ Kelâm Okulları*, s. 229.

³² Sübkî, *es-Seyfu'l-Meşhûr fi Şerhi Akitedi Ebi Mansûr*, s. 22-23

³³ Sübkî, *et-Tabakâtü's-Şafiyye*, c. III, s. 387, Sadıker, *Kelâm I: Kelâm Tarihi/Kelâm Okulları*, s. 229.

³⁴ Sübkî, *es-Seyfu'l-Meşhûr fi Şerhi Akitedi Ebi Mansûr*, s. 25-26.

³⁵ Sübkî, *et-Tabakâtü's-Şafiyye*, c. III, s. 387, Sadıker, *Kelâm I: Kelâm Tarihi/Kelâm Okulları*, s. 229.

³⁶ Sübkî, *es-Seyfu'l-Meşhûr fi Şerhi Akitedi Ebi Mansûr*, s. 32-33.

iki nazar, Nebi'den sadır olmaz nisyan."³⁷ ifadesiyle aktarılan bu konu, aslen Mâtürîdilerde peygamberlerin risâletten sonra her türlü günahattan korundukları şeklinde yorumlanırken Eş'arîlere göre sehven veya unutarak insan olmaları hasebiyle onlardan küçük günahların sadır olması mümkündür şeklinde değerlendirilmiştir. O, Eş'arîlerde iki farklı görüşün bulunduğunu ancak Mâtürîdilerin de bunu kabul etmediklerini aktarır. Kendi kanaatinin de "zelle" olarak tarif edilen peygamberler tarafından işlenebileceği düşünülen küçük günahların asla söz konusu olmadığını altını çizer.³⁸ Ayrıca Sübkî isim ve müsemmanın aynı ya da ayrı olduğuna dair görüş farklılıklarından bahsetmekteyse de bu hususta kanaat bildirmemektedir.³⁹

Sübkî, Eş'arîlerin kendi aralarındaki ihtilaflarının dahi yüzlere çıkartılabileceğine dikkat çekerek farklı düşünmenin dışlanma gerekçesi olmaması gerektiği kanaatine vurgu yapar. Ona bu şekilde fikrî farklılıklar ne ekoller ne de mezhep içerisinde kırılma yaratacak ayrılmalar olarak değerlendirilmelidir. "*Gruplaşsa da Ehli Kible, kuşatır onları iman. Peygamber hidayetiyle Rahman, verdi cehennemden eman.*"⁴⁰ diyerek asıl olanın Ehl-i Kible'den olmak gerektiği hususunun altını çizer. Uzlaşım temelli bu yaklaşımda Ehl-i Sünnet'in "Ehl-i Kible tekfir edilemez" prensibinin uygulandığının da göstergesidir. Sübkî'nin ısrarla hem İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe hem de Eş'ârî'nin doğru istikamette olduklarını vurgulaması bu açıdan da manidardır.⁴¹

3.UZAKLAŞTIRICI TUTUM

Ehl-i Sünnet içerisinde görüş ayrılıklarını konu edinen ve farklılaşmaların ciddiyetini vurgulayan yaklaşımıyla öne çıkan Necmeddin Tarsûsî⁴² ve konuyla ilgili eseri "*Urcûze fi Ma'rifeti ma Beyne'l-Eşâire ve'l-Hanefiyye Mine'l-Hılaf fi Usûli'd-Din*"⁴³ önemlidir. Eserde öne çıkarılan Ehl-i Sünnet kimliğine vurgu, düşünsel farklılıklara rağmen bir arada olma anlayışına getirdiği orijinal yorumlar oldukça dikkat çekicidir. O diğer bir eseri olan *Tuhfetü't-Türk'te* de Şam bölgesinde baskın olan Şâfiî-Eş'arî hâkimiyetin müslüman toplumu yönetme konusundaki bazı zafiyetlerine işaret ederek Hanefîlerle aralarındaki fikirsiz ayrılıkların keskinliğini dile getirmiş, doğru yönetim düşüncesinin ancak Hanefîliğin aklî ve yorumsal yaklaşımıyla mümkün olabileceği kanaatini ortaya koymuştur. Tarsûsî'ye göre Ebû Hanîfe'nin itikâdî konularda

³⁷ Sübkî, *et-Tabakâtü's-Şafiyye*, c. III, s. 387, Sadıker, *Kelâm I: Kelâm Tarihi/Kelâm Okulları*, s. 229.

³⁸ Sübkî, *es-Seyfu'l-Meşhûr fi Şerhi Akidedi Ebî Mansûr*, s. 58-59.

³⁹ Sübkî, *et-Tabakâtü's-Şafiyye*, c. III, s. 388, Sadıker, *Kelâm I: Kelâm Tarihi/Kelâm Okulları*, s. 229.

⁴⁰ Sübkî, *et-Tabakâtü's-Şafiyye*, c. III, s. 389, Sadıker, *Kelâm I: Kelâm Tarihi/Kelâm Okulları*, s. 229.

⁴¹ Sübkî, *es-Seyfu'l-Meşhûr fi Şerhi Akidedi Ebî Mansûr*, s. 64.

⁴² Tarsûsî, Necmeddin, *Urcûze fi Vefeyâtü'l-A'yân min Mezhebi Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân*, Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi Mehmed Âsım koleksiyonu no: 34 Ma 84/3 vr. 201b, Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetu'l-Arifin Esmau'l-Müellifin ve Asaru'l-Musannifin*, M.E. Basımevi, İstanbul 1951, s. 16; Ebû'l-Mebasin, Cemaluddin Yusuf el-Atabegî, *el-Menhecû's-Sâfi ve'l-Müstevfi ba'de'l-Vâfi*, thk. Muhammed Muhammed Emin, yy., Kahire 1984, c. I, s. 129-130; Kuşeyrî, Abulkadir b. Muhammed, *el-Cevahiru'l-Mudiyye fi Tabakâtü'l-Hanefiyye*, thk. Abdulfettah Muhammed Huluv, yy. Kahire 1993, c. I, s. 213; İbn Kutluboğa, Kasım Ebû'l-Fida Zeynuddin Kasım, *Tacu't-Terâcim*, yy., Beyrut 1996, c. I, s. 89; Bursalı Mehmed Tahir, Osmanlı Müellifleri, Matbaa-i Amire, İstanbul 1333h., c. I, s. 346; Çubukçu, Asri, "et-Tarsûsî Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri" Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 1977, (Basılmamış Doktora Tezi), s. 27; İbn Kesir, İmaduddin Ebû'l-Fida İsmail b. Ömer, *el-Bidaye ve'n-Nihaye fi't-Târih*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Merkezu'l-Buhus ve'd-Dirasati'l-Arabîyye ve'l-İslâmiyye, Dimeşk trs., c. XIV, s. 127, 192, 202, 207, 215,267; Kılıç, Muharrem, "Necmeddin Tarsûsî" mad., *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi (DİA)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2011, c. XXXX, s. 114; Şık, İsmail, "Hilafetin Kureyşliliği Tezine Teolojik ve Hukuki Bir Reddiye *Tuhfetü't-Türk Örneği*", *Uluslararası Orta Anadolu ve Akdeniz Beylikleri Tarihi, Kültürü ve Medeniyeti Sempozyumu-3 "Ramazanoğulları Beyliği"*, (Adana: 2016), Güler Ofset, Konya 2017, s. 397-410; Tatlı, Bekir, "Necmeddin et-Tarsûsî (ö. 758/1357) ve Hilafetin Kureyşliliği Hadisine Yaklaşım", *Uluslararası Orta Anadolu ve Akdeniz Beylikleri Tarihi, Kültürü ve Medeniyeti Sempozyumu-3 "Ramazanoğulları Beyliği"*, (Adana: 2016), Güler Ofset, Konya 2017, s. 383-396; Karagöz, Nail, "Necmeddin Tarsûsî'nin "*Urcuze fi Vefeyati'l-Ayan min Mezhebi Ebi Hanîfeti'n-Numan*" Adlı Risalesinin Değerlendirilmesi", *Uluslararası Orta Anadolu ve Akdeniz Beylikleri Tarihi, Kültürü ve Medeniyeti Sempozyumu-3 "Ramazanoğulları Beyliği"*, (Adana: 2016), Güler Ofset, Konya 2017, s. 445-454 ; Sadıker, Ömer-Akbaş, Hamdi, "Necmeddin Tarsûsî'ye Göre Eş'arîler ile Maturidiler Arasındaki Görüş Ayrılıkları", *Uluslararası Orta Anadolu ve Akdeniz Beylikleri Tarihi, Kültürü ve Medeniyeti Sempozyumu-3 "Ramazanoğulları Beyliği"*, (Adana: 2016), Güler Ofset, Konya 2017, s. 455-470

⁴³ Şık, İsmail, Necmeddin Tarsûsî'nin Urcûzesinde Eş'arî-Hanefî Teolojik Farklılaşmaları, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2017, cilt: VI, sayı: 1, s. 327-342.

getirdiği yorumlar ve yapmış olduğu açıklamalar fikhî meselelerde olduğu gibi itikâdî meselelere en güzel cevap niteliğindedir.⁴⁴

Tarsûsî, eserinde Sübkî'nin ortaya koyduğu uzlaştırıcı tavrın aksine açıktan çoğu kelâmî konuda Eş'arî'ye muhalefet etmekte hatta onu eleştirmektedir. "*Sonra İmâm-ı Âzam dedi, seçkin, makbul Ebû Hanîfe, açıkladı önemli meseleleri, aydınlattı kederli yüzleri; Eş'arî, İmam'a etti muhalefet, muhalefetinde yanlış yaptı elbet. Ebû Hanîfe'nin dediğidir doğru, Allah rütbe verdi ona ulu mu ulu.*"⁴⁵ ifadeleriyle İmâm-ı Âzam ismiyle anılan Ebû Hanîfe'nin makam ve derecesinin yüksekliğine vurgu yapar. Ona göre bu unvanın verilmesi çalışmalarının bir neticesi olduğu kadar Allah'ın lütfu ve ihsanıdır da.⁴⁶

Tarsûsî eserine en temel akaid meselesi olarak gördüğü tevhid prensibini anlatarak başlar. Allah'ın varlığı ve birliğine temas ettikten sonra O'nun kullarına karşılıksız cömertliği ve yegâne hâkim oluşu vasıflarını dile getirir. Allah'ın zatının noksan ve eksik niteliklerden, her türlü ortaklıktan uzak, eşî ve benzeri olmaktan münezzehe eşsiz olduğuna temas eder.⁴⁷

Marifetullah konusunda Hanefî geleneğe göre yeryüzünde yaşayıp akıl sahibi olan hiç kimse için Allah'ı bilememe gibi bir mazeret söz konusu değildir.⁴⁸ O, "*İlki odur ki, Allah'ı bilmek, vaciptir şüphesiz ve gerçek, vahiyde değil akılla biliniz, İmam'a göre bunun özrü geçersiz.*"⁴⁹ ifadeleri bu durumu açıklamaktadır. Âlemin bir yaratıcısı olduğu fikri en basit aklî düşünce ile ulaşılabilecek bedihî ve açık bir malumdur. Mâtürîdî düşünceye göre akli olmayanın dinî veya hukukî mesuliyeti olmadığı malumdur. Akli olanınsa bunlardan muaf olması söz konusu olamaz. Bu bir yerde iyi ve kötünün bilinmesi (hüsün ve kubuh) meselesine de çözüm üreten bir yaklaşımdır. Tarsûsî konuyu pekiştirmek için "*Allah'ı tam olarak bilme, mümkündür aklî istidlalle.*"⁵⁰ ibaresini de kullanır. Eş'arîlere göre vahiy verildiği için insan mesul tutulmuştur.⁵¹ Tarsûsî, aklî istidlâlî insanı Allah'ı bilme noktasında yeterli kıldığı gibi aklın varlığının da onu mesul tutmanın gerekçesi olduğunun altını çizer.⁵² Bilindiği üzere Hanefî-Mâtürîdîlere göre akıl sahibi bir varlık olarak insan vahyin muhatabıdır ve Allah'ın varlığı ve birliği aklın vahiy olmasa da ulaşabileceği ve sorumlu olacağı bir konudur.⁵³ Ayrıca Tarsûsî'ye göre insan önce akılla Allah'ı bilip, birliğine ve varlığına ulaştıktan sonra yine aklını kullanarak istidlal yoluyla O'nun kemal sıfatlarına da ulaşabilir. Bu akılla Allah'ı bilmenin doğurduğu tabii bir süreçtir. Allah'ı aklî istidlâlî tam olarak bilmek mümkündür.⁵⁴

⁴⁴ Safedî, Halil b. Aybek, *A'yânü'l-Asr*, Daru'l-Fikr, Dimaşk 1998, c. I, s. 102; Şık, Necmeddin Tarsûsî'nin Urcûzesinde Eş'arî-Hanefî Teolojik Farklılaşmaları, s. 333.

⁴⁵ Safedî, *A'yânü'l-Asr*, c. I, s. 102; Şık, Necmeddin Tarsûsî'nin Urcûzesinde Eş'arî-Hanefî Teolojik Farklılaşmaları, s. 333.

⁴⁶ Safedî, *A'yânü'l-Asr*, c. I, s. 102; Şık, Necmeddin Tarsûsî'nin Urcûzesinde Eş'arî-Hanefî Teolojik Farklılaşmaları, s. 333.

⁴⁷ Safedî, *A'yânü'l-Asr*, c. I, s. 102; Şık, Necmeddin Tarsûsî'nin Urcûzesinde Eş'arî-Hanefî Teolojik Farklılaşmaları, s. 333.

⁴⁸ Bkz. Kutlu, Sönmez, Bilinmeyen Yönleriyle Türk Din Bilgini: İmâm Mâtürîdî, *Dinî Araştırmalar*, 2003, cilt: V, sayı: 15, ss. 5-28; Ak, Ahmet, İmâm-ı Azâm Ebû Hanîfe'nin Hayatı ve İtikadî Görüşleri, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2016, cilt: XIV, sayı: 27, ss. 1-27.

⁴⁹ Safedî, *A'yânü'l-Asr*, c. I, s. 102; Şık, Necmeddin Tarsûsî'nin Urcûzesinde Eş'arî-Hanefî Teolojik Farklılaşmaları, s. 333.

⁵⁰ Safedî, *A'yânü'l-Asr*, c. I, s. 102; Şık, Necmeddin Tarsûsî'nin Urcûzesinde Eş'arî-Hanefî Teolojik Farklılaşmaları, s. 333.

⁵¹ Ayrıca bkz. es-Sübkî, Tâcüddîn, *Tabakâtü's-Şafiyye el-Kübra*, Daru'l-Hicr, Kahire 1413, c. III, s. 387; Ebû Azbe, Hasen b. Abdilmuhsin, *er-Ravzatü'l-Behiyye fi mâ Beyne'l-Eşâire ve'l-Maturidiyye*, Dâiretü'l-Maarif, Haydarabad 1322h., s. 35.

⁵² Safedî, *A'yânü'l-Asr*, c. I, s. 103; Şık, Necmeddin Tarsûsî'nin Urcûzesinde Eş'arî-Hanefî Teolojik Farklılaşmaları, s. 333.

⁵³ Bkz. Kutlu, Sönmez, Mâtürîdî Akılcılığı ve Günümüz Sorunlarını Çözmeye Katkısı, *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, 2009, cilt: II, sayı: 1, ss. 7-41; Ak, Ahmet, Mâverâünnehir'de İslâm Düşüncesinin Öncü Temsilcilerinden İmâm Mâtürîdî, İslam Düşüncesinin Ana Merkezleri: *Mâverâünnehir Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantısı*, 13-14 Ekim 2018, 2019, s. 231-301.

⁵⁴ Safedî, *A'yânü'l-Asr*, c. I, s. 103; Şık, Necmeddin Tarsûsî'nin Urcûzesinde Eş'arî-Hanefî Teolojik Farklılaşmaları, s. 333.

Peygamberlerin günah işleyip işlemeyeceği hususu iki kelâm okulu arasındaki tartışmalı konulardan bir diğeridir. Tarsûsî, “Üçüncüsü; der ki (Ebû Hanîfe) ismet, sabittir li-enbiyai'l-ümme”⁵⁵ ifadesi ile peygamberlerin masumluğuna atıf yapar. Tarsûsî'ye göre Hanefî-Mâtürîdîlerin peygamberin günah işlemediği fikrini, Eş'arîlerin ise sehven veya unutarak küçük günah işleyebilecekleri yönündeki kanaatini “Büyük ve küçük her cürümden, Eş'arî muhalefet etti küçükten.”⁵⁶ ifadeleriyle aktarır. Aslen ismet vasfı peygamberin masumluğu günahtan korunmuş olmaları manasından ziyade vahiy aldıkları anda herhangi bir dış etkiye maruz kalmamaları, vahyin korunması manasına değerlendirilmelidir. Konu üzerinde yapılan tartışmalar, peygamberlerin günah işleyip işlemedikleri, eğer işledikleri farz edilirse işlenen bu günahın küçük ya da büyük günah olup olmayacağı hususlarında yoğunlaşmıştır. Hanefî-Mâtürîdîlere göre peygamber risâletten sonra sehven dahi olsa günahtan korunmuştur. Kaynaklarda konu tartışılırken günahtan korunma tezinin ilahî bir nimetle mi yoksa aldıkları ilahî eğitim ve terbiye gereği doğal şekilde fitraten mi gerçekleştiği kısmı ise muğlak kalmıştır.

Eş'arîlere göre insanların yaratılışından itibaren saîd veya şakî olmaları Allah katında bellidir ve değişmeyecektir.⁵⁷ Hanefî-Mâtürîdîlere göreyse Allah adildir, fiilleri adaletle hikmete uygun tecelli eder. Tarsûsî, “Mümkündür saîdin girmesi, şekavet ve dalalet emi!”⁵⁸ ifadesi ile Allah'tan asla kötü fiilin sudur etmeyeceği, dolayısıyla günah işlemeyenleri cezalandırmak, iyi işler yapanları mükâfatlandırmanın doğru ve adaletli olduğunu vurgular. “Ahirette beklentidir emel, karşılıksız kalmaz hayırlı amel. Ey insan sakındın mı günahtan, adildir O, azap bekleme Allah'tan”⁵⁹ ifadeleri ile ortaya koyduğu üzere insan fiillerinin sahibi ve sorumlusu insandır. O, kendi tercihlerinin sonucunu yaşar, dolayısıyla ona tayin edilmiş bir kader söz konusu değildir.

Tarsûsî'ye göre Allah, cenneti hak eden kullarını asla cehenneme koymaz. Ancak lütuf ve ihsanı ile günahkârları dilerse cennete alabilir, fakat bu inkârcı kâfirlerin öylesine cennete koyulması anlamına değildir. Mükâfat hak edenin cezalandırılması adalet olmadığı gibi Allah'ın fiillerinden beklenen hikmeti de barındırmaz.⁶⁰ Hanefî-Mâtürîdîlere göre Allah, insana böyle bir kader de dayatmaz, sadece onların tercihleri doğrultusunda koyduğu kanunları çerçevesinde fiillerini yaratır. Dayatılan bir iyiliğin ve kötülüğün yaratılması asla söz konusu değildir. Oysa yapıp ettiklerinden dolayı cenneti hak eden birinin cehenneme girmesi Eş'arîlere göre mutlak kudret teorisi bağlamında ele alınmalıdır. “Dilediğini dilediği gibi yapan”⁶¹ ayeti gereği böyle bir sınırlandırma söz konusu olmaz. Hanefî-Mâtürîdîlerin böyle bir eylem cehennemlik birinin cennete alınması şeklinde gerçekleşirse ihsan ve lütuf olarak tanımlanması mümkünken yapıp etmelerinden dolayı mükâfat olarak nimeti elde eden birinden bunun alınması, kazanılmış hakkın gasp edilmesi gibi karşılanmış, bu eylemde herhangi bir hikmet görülmemiş dolayısıyla olumsuz değerlendirilmiştir.

İmanda kesinlik teorisi Hanefî-Mâtürîdîlerin Eş'arîlerin imanda istisnayı savunan yaklaşımına açıktan bir reddiyeleridir. Onlara göre “İnşallah müminim” denilmesi doğru değildir, şarta bağlı iman anlayışı, makbul görülen imanın vasıflarını taşımaz. Hakikaten mümin olduğunun beyanı esastır. Tarsûsî, “İman götürmez istisna ve şüphe, kesinlik içermeli bunu

⁵⁵ Safedî, *A'yânü'l-Asr*, c. I, s. 103; Şık, Necmeddin Tarsûsî'nin Urcûzesinde Eş'arî-Hanefî Teolojik Farklılaşmaları, s. 333.

⁵⁶ Safedî, *A'yânü'l-Asr*, c. I, s. 103; Şık, Necmeddin Tarsûsî'nin Urcûzesinde Eş'arî-Hanefî Teolojik Farklılaşmaları, s. 334.

⁵⁷ Safedî, *A'yânü'l-Asr*, c. I, s. 103; Şık, Necmeddin Tarsûsî'nin Urcûzesinde Eş'arî-Hanefî Teolojik Farklılaşmaları, s. 333; Ayrıca bkz. İbn Kemal Paşa, *Mesailü'l-İhtilaf Beyne'l-Eş'aire ve'l-Mâtürîdiyye*, Daru'l-Fetih, Ürdün 2009, s. 57.

⁵⁸ Safedî, *A'yânü'l-Asr*, c. I, s. 103; Şık, Necmeddin Tarsûsî'nin Urcûzesinde Eş'arî-Hanefî Teolojik Farklılaşmaları, s. 334.

⁵⁹ Safedî, *A'yânü'l-Asr*, c. I, s. 103; Şık, Necmeddin Tarsûsî'nin Urcûzesinde Eş'arî-Hanefî Teolojik Farklılaşmaları, s. 334.

⁶⁰ Safedî, *A'yânü'l-Asr*, c. I, s. 103; Şık, Necmeddin Tarsûsî'nin Urcûzesinde Eş'arî-Hanefî Teolojik Farklılaşmaları, s. 334.

⁶¹ Safedî, *A'yânü'l-Asr*, c. I, s. 103; Şık, Necmeddin Tarsûsî'nin Urcûzesinde Eş'arî-Hanefî Teolojik Farklılaşmaları, s. 334.

ifade.⁶² diyerek hakiki bir imanın kesinlik derecesine ulaşan bir tasdikle gerçekleşmesi olasılık, şart ve tereddüt içerisinde olmaması gerektiği ilkesine vurgu yapar. İmanda kesinlik teorisine göre insan hayatını mümin olarak yaşarsa o şekilde ölür, son nefesinde bu vasfını koruyamama gibi durum söz konusu olmaz.

Hanefî-Mâtürîdîlere göre Allah kelâmı, kelâm-ı nefsi ve kelâm-ı lafzîden oluşur. *"Mushaftaki her şey elbet, Allah kelâmıdır hakket."*⁶³ ibaresi bu açıdan manidardır. Tarsûsî'ye göre mushafı oluşturan unsurların her ikisi birden Allah kelâmıdır. Oysaki bazı Eş'arî âlimlere göre vahyin sadece kelâm-ı nefsi kısmı Allah kelâmıdır, kelâm-ı lafzî kısmı ise yaratılmıştır.⁶⁴

Hanefî-Matürîdîlere göre Hz. Peygamber vefatından sonra da risâlet mührünü taşımaktadır.⁶⁵ Eş'arîlere göreyse peygamberlik hakikaten değil ancak hükmen devam edebilir.⁶⁶ *"Nebi öldükten sonra dahi bil, yüce peygamberliği sabittir. O, şu an bile aynen nebi, hali hayatında olduğu gibi."*⁶⁷ şeklinde bir değerlendirme yapan Tarsûsî'ye göre Hz. Peygamber nübüvveti kendisinden sonra herhangi bir nebi gelmeyeceği için devam etmektedir. Hanefî-Mâtürîdîlerin Hz. Peygamber'in nebiliğinin vefatından sonra da devam ettiğine yönelik yaklaşımı, Hz. Muhammed sonrası peygamberlik iddiasıyla ortaya çıkacakların tamamının önüne de geçmektedir.

Tanrı tasavvurunda mutlak kudret kavramını merkeze alan Eş'arî geleneğe göre güç yetirilmeyecek şeyin teklif edilmesi mümkündür.⁶⁸ Tarsûsî'ye göre bu adalet dışı ve hikmetsiz bir eylem olacağından doğru değildir. O, *"Caiz değildir mâ lâ yutak ile teklif, Allah'ın hikmetinde yoktur tevkif."*⁶⁹ ifadesiyle Allah'ın fiillerinin bir hikmet çerçevesinde meydana geldiğini ileri süren Hanefî-Mâtürîdî geleneğinin genel çizgisine uygun bir tavır sergiler. Allah, mülkün sahibi olarak sınırsız güç ve kudretiyle dilediğini dilediği gibi yapabilecek kudrete sahipken fiillerini bir gaye ve hedef doğrultusunda var eder. Fiillerinin bir amaç ve gaye etrafında şekillenmesi, ilim ve irfan ile meydana gelmesi onun hâkim olmasıyla, hikmetiyle izah edilir.

Hanefî-Mâtürîdîlere göre Allah mevzu bahis olduğunda rıza ve dileme aynı manaya gelmez. Tarsûsî'ye göre Allah hiçbir kulunun kötülüğünü istemez, kötülüklerinden de razı olmaz. *"Özgür bıraktı kulları Allah, İstemez onlardan küfür ve günah."*⁷⁰ ifadesiyle kulun fiillerinin yine kulun iradesi ile gerçekleştiğini, eğer Allah'ın emir ve nehiyelerine uygun olursa onlardan razı olacağını şayet aksi bir durum söz konusu olursa razı olmamakla beraber yaratacağını söylemektedir. İradenin, teşriî ve tekvinî olarak tasnif edilmesi, teşriî iradenin sadece hayra taalluk ederken tekvinî iradenin hem hayra hem şerre taalluk etmesi manidardır. Teklifi irade manasına da gelen "teşriî irade", iyiliğin emredildiği kötülüğün yasaklandığı sahayı işaret ederken kulun iradesi ile seçtiği tercihlerini var etme manasına tekvinî irade ise tercihlerin var edilmesi anlamındadır. Allah'ın irade etmesi muhabbet duyması razı olması manasına da gelmez. Allah teşriî iradesiyle iyiliği emreder kötülüğü yasaklar, kötülük seçilirse muhabbet duymaz ancak tekvinî irade ile var eder. İyilik seçilirse hem razı olur hem de tekvinî irade ile var eder. Bazı kaynaklarda ise Eş'arîlere göre Allah'ın iradesi, muhabbet ve rızası anlamına alınmaktadır. Oysa bunlar Hanefî-Mâtürîdîlere göre birbirinden farklıdır.

⁶² Safedî, *A'yânü'l-Asr*, cilt: I, s. 103; Şık, Necmeddin Tarsûsî'nin Urcûzesinde Eş'arî-Hanefî Teolojik Farklılaşmaları, s. 334.

⁶³ Safedî, *A'yânü'l-Asr*, c. I, s. 103; Şık, Necmeddin Tarsûsî'nin Urcûzesinde Eş'arî-Hanefî Teolojik Farklılaşmaları, s. 334.

⁶⁴ Ebu Azbe, *er-Ravzatü'l-Behiyye fi mâ Beyne'l-Eşâire ve'l-Mâtürîdiyye*, Dâiretü'l-Maarif, Haydarabad 1322h., s. 46-48.

⁶⁵ Safedî, *A'yânü'l-Asr*, c. I, s. 103; Şık, Necmeddin Tarsûsî'nin Urcûzesinde Eş'arî-Hanefî Teolojik Farklılaşmaları, s. 334.

⁶⁶ Ayrıca bkz. Şeyhzâde, Abdurrahim, *Nazmü'l-Ferâ'id ve Cemu'l-Fevâ'id*, el-Matbaatü'l-Edebiyye, Mısır 1318h., s. 49.

⁶⁷ Safedî, *A'yânü'l-Asr*, c. I, s. 103; Şık, Necmeddin Tarsûsî'nin Urcûzesinde Eş'arî-Hanefî Teolojik Farklılaşmaları, s. 334.

⁶⁸ Safedî, *A'yânü'l-Asr*, c. I, s. 103; Şık, Necmeddin Tarsûsî'nin Urcûzesinde Eş'arî-Hanefî Teolojik Farklılaşmaları, s. 334.

⁶⁹ Safedî, *A'yânü'l-Asr*, c. I, s. 103; Şık, Necmeddin Tarsûsî'nin Urcûzesinde Eş'arî-Hanefî Teolojik Farklılaşmaları, s. 334.

⁷⁰ Safedî, *A'yânü'l-Asr*, c. I, s. 103; Şık, Necmeddin Tarsûsî'nin Urcûzesinde Eş'arî-Hanefî Teolojik Farklılaşmaları, s. 334.

Tarsûsî'ye göre dünyada kâfire verilen nimetler onun tarafından kötüye kullanılması, sorumluluk ve mesuliyetlerine uygun davranmamaları nihayetinde ceza olarak takdir edilen azaplarını artırsa da aslen nimettir. Nimetin külfete dönüşmesi, insanın onunla yaptığı nedeniyledir. Yanlış kullanımı onların nimet olma vasfını ortadan kaldırmaz, nihayetinde her biri nimettir. Neyin nimet olduğu başka bir şeydir, verilen nimetin nerde kullanıldığı ise başka bir şeydir: “*Nimet verdi kâfire Rahman, işitmesi, görmesi dahi ondan, özgür bıraktı kulları Allah, İstemez onlardan küfür ve günah.*”⁷¹ Eş'arîlere göre dünyada elde edilen imkânlar kâfiri Allah'ı tanımaktan men ediyor ve onun isyanını arttırıyorsa bu nimet olarak değerlendirilemez. Belki o bir nikbettir; azaptır.⁷²

Tarsûsî, bazı ihtilaf noktalarına değinen kasîdesini Ebû Hanîfe'yi işaret ederek “*Ümmetin kandili söyledi heman, önemli meseleler böylece tamam.*”⁷³ şeklinde tamamlar. O, eserinde Hanefilik ile Eş'arîlik arasında bir uzlaşma arama gayretinde değildir. Ebû Hanîfe'nin görüşleri konuyu ifade etmiş, gerekli değerlendirmelerde bulunmuş doğru ve isabetli fikirlerdir. Dolayısıyla kelâmî konularda ona muhalefet eden fikirler sunan Eş'ârî'nin yaklaşımı ise eksik ve hatalıdır. Hanefî-Mâtürîdîlik bu bağlamda aklî ve kuşatıcı olmakla tanımlanırken Eş'arîlik ise yanlış kanaate sahip olmakla itham edilmektedir.

4. DEĞERLENDİRME

Ehl-i Sünnet'in itikâdî bir mezhep olarak teşekkülü incelendiğinde Hanefî-Eş'arî kelâm okullarının belirli konularda ortak paydada bir araya gelme ve uzlaşma başarısı gösterdiği görülecektir. Bilindiği üzere kelâm okullarında kurucu liderden sonra bazen kurucu lideri de aşan isimler okulun düşünce sınırlarını, metodik yaklaşımlarını genişletmeyi başarabilmişlerdir. Hanefîliğin Semerkant yorumu olan Hanefî-Mâtürîdîlikte tavır Ebû Hanîfe çizgisinde metodik ve fikirsel gelişimle izah edilebilecek bir konumdayken Eş'arîlikte felsefleşmenin gereği olarak Eş'arî'den daha belirgin ayrışma söz konusudur. Nitekim Gazâlî ve Râzî gibi düşünürler sayesinde Eş'arîliğin Eş'arî'yi düşünsel olarak aşması ve böylelikle kelâmî tartışmaların felsefî kelâm geleneğinin oluşmasıyla farklı alana taşınmaları, Hanefîlerin Ebu Hanîfe ve Mâtürîdî çizgisinde daha dingin bir tavır sergilemeleri, kelâmî konulara felsefleşen Eş'arîlerle aynı perspektifte yaklaşmamaları teolojik alanlarda bazı farklılıklar oluşturmuştur.

İslâm dünyasında Maverahünnehir bölgesinin neredeyse tamamının itikâden Mürcîî fikrin hâkimiyeti altında olması aynı zamanda fikhen Hanefîliğin ağırlıkta bulunması, hicri IV. asrın sonlarına doğru yakın zamanlarda bölgede etkinliği artan Şâfiî-Eş'arîlerle bir güç mücadelesini başlatmıştır. V. asırdan itibaren başlarda fikhî alanda vuku bulan mücadele, zamanla kelâmî sahaya yöneldi. Süreç içerisinde Eş'arîler, Hanefîleri Mürcîî ve Mu'tezilî olmakla itham ederken Hanefîler de Eş'arîleri Haşviyye olmakla suçladılar.⁷⁴ Horasan ve Maverahünnehir gibi doğu bölgelerde III/IX. asırdan itibaren var olan Hanefî-Şâfiî fikhî mücadelesi artık kelâmî sahada Hanefî-Eş'arî çatışması şeklinde devam etmekteydi. Ancak doğuda durum böyleyken İslâm dünyasının Şam, Mısır gibi batı bölgelerinde ağırlıklı olarak Ashâbu'l-Hadis çizgisinde olan Şâfiî-Eş'arî yorum karşısında güçlü bir Hanefî refleksi bulunmadığından yoğun Hanefî-Eş'arî çatışması söz konusu değildi.

Memlükler döneminde Şam'da Hanefî (Hanefî-Mâtürîdî)- Eş'arî ilişkisini, diyalog ve uzlaşma zemininde Sübkî, çatışma ve ayrışma zeminin de Tarsûsî üzerinden okumaya çalıştığımızda bazı noktaları özellikle belirtmek faydalı olacaktır.

⁷¹ Safedî, *A'yânü'l-Asr*, c. I, s. 103; Şık, Necmeddin Tarsûsî'nin Ürcüzesinde Eş'arî-Hanefî Teolojik Farklılaşmaları, s. 334.

⁷² Safedî, *A'yânü'l-Asr*, c. I, s. 103; Şık, Necmeddin Tarsûsî'nin Ürcüzesinde Eş'arî-Hanefî Teolojik Farklılaşmaları, s. 334. Ayrıca bkz. Sübkî, *et-Tabakâtü's-Şafiiyye*, c. III, s. 384; Ebu Azbe, *er-Ravzatü'l-Behiyye fî mâ Beyne'l-Eşâire ve'l-Mâtürîdiyye*, s. 12.

⁷³ Safedî, *A'yânü'l-Asr*, c. I, s. 103; Şık, Necmeddin Tarsûsî'nin Ürcüzesinde Eş'arî-Hanefî Teolojik Farklılaşmaları, s. 334.

⁷⁴ Kalaycı, Mehmet, “Eş'arîlik ve Mâtürîdîliği Uzlaştırma Girişimleri: Tacüddin es-Sübkî ve Nuniyye Kasidesi”, s. 117-120.

İlk olarak yazarların ekollerin düşüncelerine ulaştığı ana kaynaklar bunlardan biridir. Öncelikle uzlaşma yaklaşımını benimseyen Sübkî'nin Eş'arî'yi kendi eserlerinden değerlendirmesi Hanefîliği ise Hanefîliği temsil noktasında yeterliliği tartışmalı Tahâvî akidesi üzerinden ele alması meselenin kaynakları düzlemindeki yaklaşım problemini bize göstermektedir. Ancak her ne kadar merkeze Tahâvî akaidi alınsa da temsil noktasındaki sınırlılıkları dikkate alınarak sadece üç ihtilaf ona dayandırılmış olup diğerleri farklı Hanefî kaynaklardan toplanmıştır.

İkinci olarak Sübkî'ye göre aslen sınırlı olan fikrî ayrılıklar takipçilerinden kaynaklanan nedenlerle artarken zamanla bu iki ekol bariz bir şekilde birbirinden uzaklaşmıştır.⁷⁵ Hanefîler ifadesi Ashâbu'l-Hadis tavrını belirlemiş Hanefîlerle, Ashâbu'r-Rey tavrını benimsemiş Hanefîlerin tamamını içeren bir isimlendirmedir. Oysaki Tahavî, Ashâbu'l-Hadis anlayışıyla Hanefîliği değerlendiren bir tutum içerisinde bulunurken yorum ve görüşlerinde çoğu zaman Semerkand Hanefîlerinden ayrışıp Eş'arîlere yaklaştığını söylememiz de mümkündür.

Üçüncü olarak söz konusu eserlerin kaleme alınış nedenleri birbirinden farklıdır. Tarsûsî kasidesini, Hanefî-Eş'arî uzlaşısı için değil Hanefîliğin doğrularını daha akli ve geçerli bir düzlemde ifade ettiğini beyan etmek, Hanefîlik üzerinden Ehl-i Sünnet birlikteliğini tesis etmek için kaleme almıştır.⁷⁶ Sübkî'ye göre dört mezhebin ittifak ettiği görüşler Eş'arîlik'te birleşmiştir ve o aslen Sünnîliğin kendisidir. Hatta ona göre Mu'tezilî olmadıkça Hanefîlerin çoğunluğu da Eş'arî'dir.⁷⁷

Dördüncü olarak Tarsûsî'nin Hanefî bölgeden yükselen muhalif bir ses olması önemlidir. Ancak tarzın ilk eserlerinden olduğu düşünülmeyle beraber bu konuda yazılan birinci eser olup olmadığı ise tartışmalıdır. Eş'arî akaidinin minarelerden okutulduğu bir dönemde⁷⁸ gösterilen bu teolojik tepki, farklılaşma üzerinden de olsa manidardır. Onun devlet yönetim ve idaresinde Hanefîliğin hak ettiği değeri görmediğini düşünmesinden kaynaklı Şafîî hâkimiyetine tepkisel bir tutum sergilediğini söylemek mümkündür. O, Memlûk yöneticilerine sunduğu *Tuhfetü't-Türk* adlı eseriyle aslen Hanefîliğin akılcı perspektifiyle Şâfîîliğe göre devlet yönetiminde karşılaşılan sorunları çözme noktasındaki becerisini ve kabiliyetini dile getirir.

Sübkî'nin tavrı ise resmî sesi ifade eder. O, Şîî tehlikesine karşı Sünnî birlikteliği sağlama kaygısındadır. Onun var olan toplumsal ve dinî yapının eksikliklerinden dolayı kendini dışlanmış hisseden Hanefîlerin muhalefetini yanlış anlaşılma ve küçük nüanslardan kaynaklanan farklılıklar olarak değerlendirmesi, otoriteyi temsil eden Eş'arî-Şâfîî yaklaşımın günün şartlarında sınırlandırılmaz hâkimiyetine duyulan tepkiyi önemsememesi manidardır.

Teolojik yorumlarda uzlaşma gayesiyle meseleye yaklaşan Sübkî, farklılıkları lafzî ve manevî olarak ikiye ayırdıktan sonra lafzî ayrılıkları imanda istisna, saâdet ve şekâvet, kâfire verilen nimet, ölümden sonra risâlet, rıza ve iradenin aynılığı, mukallidin imanı, kesb şeklinde sıralarken; manevî ayrılıkları ise itaatkâra azap, marifetullah, fiilî sıfatların kadîm oluşu, kelâm-i nefsinin mushaf olduğu, teklif-i mâ-lâ yutak, peygamberin günah işleyip işlememesi gibi konularla sınırlar. Onun iki ekol arasındaki farklılaşmaları yumuşatarak uzlaşma zemininde bir araya getirmesi oldukça önemlidir. Sübkî, her ne kadar bir tasnife giderek farklılıkları sınıflandırsa da bunların ciddi problemler olmadığını söyler ve mutlak anlamda Ehl-i Sünnet kimliğinde Eş'arî gelenek üzerinden yapılan yorumu esas alır.

Tarsûsî, tepkisel ve uzaklaştırıcı olarak gördüğü hususları; marifetullahın imkânı ve aklın istidlâlle buna yetkinliği, peygamberin ismeti, saîdin şekâvete girmesinin mümkün olması, imanda istisnanın geçersizliği, mushafın Allah kelâmı olması, peygamberin risâletinin sürekliliği, amellerin karşılığının ahirette verilmesinin umulması ve günahattan sakınılması durumunda azaptan mutlak anlamda muaf olunması, teklif-i mâ-lâ yutakın caiz olmaması, hikmetten sual

⁷⁵ Kalaycı, "Eş'arîlik ve Matürîdiliği Uzlaştırma Girişimleri: Tacüddin es-Sübkî ve Nuniyye Kasidesi", s. 126.

⁷⁶ Kalaycı, "Eş'arîlik ve Matürîdiliği Uzlaştırma Girişimleri: Tacüddin es-Sübkî ve Nuniyye Kasidesi", s. 124.

⁷⁷ Sübkî, *Tabakâtü's-Şafîiyye*, c. III, s. 378.

⁷⁸ Makrizî, Takîyyüddîn Ahmed b. Alî, *Kitâbu'l-Mevâ'iz ve'l-İtibâr bi Zikri'l-Hitat ve'l-Âsâr*, yy., Kahire 1987, c. II, s. 273.

olunması, kulun özgürlüğü, kâfire nimet gibi konularla dile getirir. Ona göre bunlar belli başlı ayrışma hususlarıdır ve ciddi anlamda farklılaşmalara işaret ederler.⁷⁹

Sübkî, Tahâvî akidesi eksenli Ashabu'l-Hadis tavrı üzerinden Hanefî-Eş'arî yakınlaşmasını hedeflemiştir. Bu yaklaşım bölgede etkili olmuştur. Önde olan Hanefilerden İbn Hümâm (ö. 861/1457) gibi kimi âlimler tekvin sıfatı gibi bazı kelâmî tartışmalar konusunda Eş'arî fikirleri doğru bulduklarını beyan etmişlerdir.⁸⁰ Dolayısıyla birleşme ve uzlaşma Eş'arîlik perspektifinde şekillenmelidir. Ayrıca burada Hanbelîlere mesafe koyularak diğer guruplarla anlaşılma yoluna gidilmesinin altını çizmekte fayda vardır. Oysa Tarsûsî'nin bakış açısı Hanefîliğin haklılığını ve fikirlerinin geçerliliğini, Eş'arî'nin ise hatalı olduğunu vurgulamak üzere kurguladığını söylemek mümkündür. Eğer bir birliktelik gerçekleşecekse bu Hanefî çizgide uzlaşarak mümkün olacaktır.

Çağdaş iki İslâm düşünürünün aynı sosyo-politik ortamda yaşarken Ehl-i Sünnet içi teolojik farklılıklara olan yaklaşım tarzlarının da birbirinden oldukça ayrı olması dikkat çekicidir. Açıkça ispatlayacak bir veri olmasa da her iki metnin yazım tarihleri birbirine yakın süreler olduğu varsayımıyla birinin ötekini reddeden veyahut reaksiyonel bir şekilde yazıldığından bahsetmemiz de mümkündür. Sonuç itibarıyla eserlerin kaleme alınmasındaki niyetleri onların rotasını belirlemiş, kelâmî metod ve yaklaşımları ise düşüncelerini şekillendirmiş ve aynı konulara farklı bakış açılarıyla yaklaşmalarına zemin hazırlamıştır.

KAYNAKÇA

- Ak, Ahmet, Mâtürîdîliğin Hanefîlik İle İlişkisi, *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 2010, cilt: VII, sayı: 2, ss. 223-240.
- Ak, Ahmet, İmam-ı Azâm Ebû Hanîfe'nin Hayatı ve İtikadî Görüşleri, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2016, cilt: XIV, sayı: 27, ss. 1-27.
- Ak, Ahmet, Mâverâünnehir'de İslâm Düşüncesinin Öncü Temsilcilerinden İmâm Mâtürîdî, İslam Düşüncesinin Ana Merkezleri: *Mâverâünnehir Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantısı*, 13-14 Ekim 2018, 2019, ss. 231-301.
- Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetu'l-Arifin Esmâ'ü'l-Müellifin ve Asaru'l-Musannifin*, M.E. Basımevi. İstanbul 1951.
- Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1333h.
- Çubukçu, Asri, "et-Tarsûsî Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1977.
- Ebû Azbe, Hasen b. Abdilmuhsin, *er-Ravzatü'l-Behiyye fi mâ Beyne'l-Eşâire ve'l-Maturidiyye*, Dâiretü'l-Maarif, Haydarabad 1322h.
- Ebû'l-Mebasin, Cemaluddin Yusuf el-Atabegi, *el-Menhecu's-Sâfi ve'l-Müstevfi ba'de'l-Vâfi*, thk. Muhammed Muhammed Emin. yy., Kahire 1984.
- İbn Kemal Paşa, *Mesailü'l-İhtilaf Beyne'l-Eşâire ve'l-Mâtürîdiyye*, Daru'l-Fetih, Ürdün 2009.
- İbn Kesir, İmaduddin Ebû'l-Fida İsmail b. Ömer, *el-Bidaye ve'n-Nihaye fi't-Târih*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Merkezu'l-Buhus ve'd-Dirasati'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, Dimeşk trs.
- İbn Kutluboğa, Kasım Ebû'l-Fida Zeynuddin Kasım, *Tacu't-Terâcim*, yy., Beyrut 1996.

⁷⁹ Tarsûsî'nin doğrudan tekvin problemine yer vermemiş olması yer verdiği diğer problemlerden daha önemli bir konu olarak el alan Kalaycı bunu Ebû Hanîfe'nin görüşlerini tespit noktasındaki ihtilafa dayanmaktadır. Et-Tahâvî'nin akide metninde yer almayan bu ifade doğu Hanefîleri/ Hanefî-Mâtürîdîleri tarafından kullanılmıştır. Mehmet Kalaycı, "Osmanlı'da Eş'arîlik - Mâtürîdîlik İhtilafı Edebiyatı", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 15, Sayı 29, 2017, 79-15, s.87.

⁸⁰ İbnü'l-Hümâm, Kemâluddîn Muhammed b. es-Sivâsî, *el-Müsâyere fi'l-'Akâidi'l-Münciyye fi'l-Âhire*, (el-Müsâmere ile basım), thk. M. Ömer ed-Dimyâtî, yy., Beyrut 2002, s. 91-93.

- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. es-Sivâsî, *el-Müsâyere fî'l-'Akâidi'l-Münciyye fî'l-Âhire*, (el-Müsâmere ile birlikte basım), thk. M. Ömer ed-Dimyâtî, yy., Beyrut 2002.
- Kalaycı, Mehmet, "Eş'arîlik ve Mâtürîdîliği Uzlaştırma Girişimleri: Tacüddin es-Sübki ve Nuniyye Kasidesi", *Dini Araştırmalar*, 2012, sayı 40, ss. 112-131.
- Kalaycı, Mehmet, "Osmanlı'da Eş'arîlik - Mâtürîdîlik İhtilafı Edebiyatı", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 15, Sayı 29, 2017, ss. 79-151.
- Karagöz, Nail, "Necmeddin Tarsûsî'nin "Urcuze fi Vefeyati'l-Ayan min Mezhebi Ebi Hanifeti'n-Numan" Adlı Risalesinin Değerlendirilmesi", *Uluslararası Orta Anadolu ve Akdeniz Beylikleri Tarihi, Kültürü ve Medeniyeti Sempozyumu-3 "Ramazanoğulları Beyliği"*, (Adana: 2016), Güler Ofset, Konya 2017.
- Kılıç, Muharrem, "Necmeddin Tarsûsî" mad., *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi (DİA)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2011, c. XXXX.
- Komisyon, *Kelâm I: Kelâm Tarihi/ Kelâm Okulları*, Ed: İsmail Şık/Nail Karagöz, Gece Kitaplığı, Ankara 2017.
- Kuşeyrî, Abulkadir b. Muhammed, *el-Cevahiru'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Abdulfettah Muhammed Huluv, yy. Kahire 1993.
- Kutlu, Sönmez, Bilinmeyen Yönleriyle Türk Din Bilgini: İmâm Mâtürîdî, *Dinî Araştırmalar*, 2003, cilt: V, sayı: 15, ss. 5-28.
- Kutlu, Sönmez, Mâtürîdî Akılcılığı ve Günümüz Sorunlarını Çözmeye Katkısı, *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, 2009, cilt: II, sayı: 1, ss. 7-41.
- Makrizî, Takiyyüddîn Ahmed b. Alî, *Kitâbu'l-Mevâ'iz ve'l-İtibâr bi Zikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr*, yy., Kahire 1987.
- Sadiker, Ömer-Akbaş, Hamdi, "Necmeddin Tarsûsî'ye Göre Eş'ariler ile Maturidiler Arasındaki Görüş Ayrılıkları", *Uluslararası Orta Anadolu ve Akdeniz Beylikleri Tarihi, Kültürü ve Medeniyeti Sempozyumu-3 "Ramazanoğulları Beyliği"*, (Adana: 2016), Güler Ofset, Konya 2017.
- Safedî, Halil b. Aybek, *A'yânü'l-'Asr*, Daru'l-Fikr, Dımaşk 1998.
- Samirrâî, Taha Halit Muhammed, *Mesailü'l-Hılaf Beyne'l-Eşâire ve'l-Mâtürîdiyye*, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2006.
- Sübki, Tâcüddîn, *es-Seyfu'l-Meshûr fî Şerhi Akitedi Ebî Mansûr*, thk. M. Saim Yeprem, İFAV Yay., İstanbul 2000.
- Sübki, Tâcüddîn, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî-Abdulfettâh Muhammed el-Hulv, Dâru Hicr, Kahire 1992.
- Şeyhzâde, Abdurrahim, *Nazmü'l-Ferâ'id ve Cemu'l-Fevâ'id*, el-Matbaatü'l-Edebiyye, Mısır 1318h.
- Şık, İsmail, "Hilafetin Kureyşliliği Tezine Teolojik ve Hukuki Bir Reddiye Tuhfetü't-Türk Örneği", *Uluslararası Orta Anadolu ve Akdeniz Beylikleri Tarihi, Kültürü ve Medeniyeti Sempozyumu-3 "Ramazanoğulları Beyliği"*, (Adana: 2016), Güler Ofset, Konya 2017.
- Şık, İsmail, Necmeddin Tarsûsî'nin Urcûzesinde Eş'arî-Hanefî Teolojik Farklılaşmaları, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2017, cilt: VI, sayı: 1, ss. 327-342.
- Tarsûsî, Necmeddin, *Urcûze fî Vefeyâti'l-A'yân min Mezhebi Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân*, Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi Mehmed Âsım koleksiyonu no: 34 Ma 84/3.
- Tatlı, Bekir, "Necmeddin et-Tarsûsî (ö. 758/1357) ve Hilafetin Kureyşliliği Hadisine Yaklaşımı", *Uluslararası Orta Anadolu ve Akdeniz Beylikleri Tarihi, Kültürü ve Medeniyeti Sempozyumu-3 "Ramazanoğulları Beyliği"*, (Adana: 2016), Güler Ofset, Konya 2017.

Yeprem, M. Saim, *Matüridi'nin Akide Risalesi ve Şerhi*, İFAV Yay., İstanbul 2000.

Yücedoğru, Tefvik, "Bir Kelâm Teorisi: Muvâfât", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakóltesi Dergisi*, Cilt: 15, Sayı:1, 2006.

Yüksel, Emrullah, *Maturidilerle Eş'ariler Arasındaki Görüş Ayrılıkları*, Düşün Yay., İstanbul 2012.